

Van ‘God als apostel’ naar religieus-humanisme

Het godsbeeld van zes sociale generaties lidmaten van het Apostolisch Genootschap

Frederique Demeijer*

Summary

In the past century, many different developments have taken place in what is nowadays the Apostolic Society – a Dutch religious denomination founded in 1951. The oldest members of this religious community have experienced lots of changes in beliefs, practices, rituals, and liturgy. Also, the belief in God underwent a series of changes. In this article, I will look at how members of the Apostolic Society used to relate to God and how they relate to God nowadays – and which differences have taken place in the course of time. I will do this by analyzing data gathered from interviews with 18 members of the Apostolic Society. The data will be presented according to the six different social generations to which the interviewees belong. None of the interviewees currently have a theistic image of God: some of them see God as a creative force whereas others see it as a loving power between people.

Inleiding

Het Apostolisch Genootschap is de grootste vrijzinnige geloofsgemeenschap van Nederland. Het telt zo'n 14.000 lidmaten verspreid over 69 gemeenschappen in Nederland.¹ Enkele kenmerken van het Apostolisch Genootschap² zijn dat het een apostel heeft, die zowel de geestelijk als bestuurlijk leider is (en van oudsher een vrij centrale positie inneemt), dat het een actieve en hechte gemeenschapscultuur kent en dat het vandaag de dag een vrijzinnig godsbeeld heeft. Tegenwoordig heeft het Apostolisch Genootschap een religieus-humanistische insteek waarbij het zichzelf ten doel stelt om 'in liefde te werken aan een menswaardige wereld' door middel van universele waarden zoals solidariteit, duurzaamheid en compassie (<https://www.apgen.nl/over-ons/>). Dit is echter niet altijd zo geweest: leden van de oudste generatie van het Apostolisch Genootschap die nu nog in leven zijn, maakten tijdens

* Frederique Demeijer studeerde culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam, de University of Cape Town en de Vrije Universiteit.

hun jonge jaren deel uit van een geloofsgemeenschap waarin God gezien werd als ‘den Vader, den Almachtigen Schepper van hemel en aarde’ (Brand 2013, 235).

Vanuit historisch perspectief zijn de veranderingen in onder andere het godsbeeld beschreven in het boek *Nieuw licht op oude wegen*,³ dat de ontstaansgeschiedenis van het Apostolische Werk vanaf circa 1830 beschrijft. Dit historische werk neemt de individuele religieuze beleving van de lidmaten echter niet mee. In dit artikel onderzoek ik hoe de veranderingen in het godsbeeld zijn ervaren door de lidmaten. Hoe is hun godsbeeld volgens hen door de tijd heen veranderd? En hoe verhouden zij zich vandaag de dag tot God?

Om adequaat antwoord te kunnen geven op deze onderzoeksvragen is kwalitatief onderzoek nodig. Hierbij maak ik gebruik van de sociale generatietheorie van Henk Becker die zes verschillende sociale generaties definieert (1992; 2008; Bontekoning 2007). Per sociale generatie zijn er verschillende lidmaten van het Apostolisch Genootschap geïnterviewd om te onderzoeken hoe zij zich tot God verhouden. Van elke sociale generatie zullen in dit artikel drie geïnterviewde lidmaten aan het woord komen, waarna ik de uitspraken zal interpreteren en analyseren. In de conclusie laat ik zien of en hoe het godsbeeld van de geïnterviewden veranderd is gedurende hun leven, in hoeverre dit godsbeeld correspondeert met wat zij als het apostolische godsbeeld zien en welke verschillen en overeenkomsten er in de zes sociale generaties te zien zijn.

Voor wie niet bekend is met het Apostolisch Genootschap en haar geschiedenis, zal ik eerst kort de historische context van het Apostolisch Genootschap schetsen. Hierbij zal ik kijken naar wat er uit de literatuur bekend is over de ontwikkelingen in het godsbeeld van de verschillende apostelen, aangezien deze van oudsher een prominente plaats innemen in de ontwikkelingen van de apostolische beweging. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de opvattingen van de meeste apostelen over God gedurende hun apostolaat aan verandering onderhevig waren.

Het Apostolisch Genootschap – het godsbeeld van de verschillende apostelen

Ofschoon de wortels van het Apostolisch Genootschap op zijn minst terug te voeren zijn tot 1830,⁴ zal ik beginnen bij apostel J.H. van Oosbree (apostel van 1910 tot 1946), aangezien de oudste geïnterviewde lidmaten hem nog hebben meegemaakt. Net na de Tweede Wereldoorlog, op 20 maart 1946, stierf

apostel Van Oosbree. Hij was de Nederlandse geestelijk leider ('apostel') van een religieuze groepering die de Hersteld Apostolische Zendinggemeente in de Eenheid der Apostelen (HAZEA)⁵ heette. In het boekje 'Fundamenteele Grondslagen des Geloofs', dat in 1936 door apostel Van Oosbree uitgegeven werd, staat dat de Apostolische Gemeente in de eerste plaats gelooft 'dat de groote *'Macht der Liefde'* de Schepper en Onderhouder aller dingen is, die met den verzamelnaam God aangeduid en aangesproken wordt" (cursief in origineel, Van Oosbree 1936, 4). In de hiërarchie stond boven Van Oosbree nog een (in Duitsland gevestigde) stamapostel die bij het overlijden van een apostel gemachtigd was om een opvolger aan te wijzen (Brand 2013, 313). Desondanks had Van Oosbree testamentair Lambertus Slok als zijn opvolger aangesteld. Deze erkende zijn 'roeping',⁶ maar de stamapostel stemde hier niet mee in (Brand 2013, 306). Zo ontstond er een breuk met de 'Eenheid der Apostelen' waardoor in 1946 maar liefst ruim 80 procent van de leden van de HAZEA zich afsplitste.⁷ Er volgde een rechtszaak die vijf jaar duurde en uiteindelijk door Slok en zijn volgelingen verloren werd.⁸ Na deze verloren rechtszaak richtte Slok in 1951 'Het Apostolisch Genootschap' op (Brand 2013, 376-377).

De naamsverandering was misschien wel het minst ingrijpend (Tillema 2013, 20). Niet alleen liep het schisma soms dwars door families heen (Brand 2013, 353), maar er veranderde ook veel wat betreft de geloofsopvattingen. L. Slok was niet alleen het hoofd van het Apostolisch Genootschap, maar ook de stichter ervan. Aangezien het niet meer vastzat aan de geloofsbelijdenis van de HAZEA, was hij verantwoordelijk voor de richting die het genootschap opging (Brand 2013, 312). Zo sprak de nieuwe apostel Slok (apostel van 1946 tot 1984) anders over God, die nu werd gezien als een kracht die door mensen werkt (Bremmer 2005, 23). Dit wordt binnen het Apostolisch Genootschap ook wel het God-als-mens-evangelie genoemd, waarmee bedoeld wordt dat God door de mens gerealiseerd moet worden (Brand 2013, 381). Dit nieuwe, niet langer theïstische godsbeeld kwam o.a. tot uiting tijdens een grootse, landelijke apostolische bijeenkomst in 1949 in het Goffertstadion te Nijmegen. In het grasveld stond: 'WIJ ZIJN ER VOOR GOD'. Op die manier werd het perspectief omgedraaid: niet de mens heeft God nodig, maar God heeft de mens nodig. Apostolischen werden geacht om de 'Christusgezindheid' uit te dragen, waarmee bedoeld werd dat men het gedachtegoed van Jezus Christus in het eigen leven en handelen gestalte moest geven. Aangezien de apostel degene was die hier als eerste in vooringing, kwam er een groot accent op zijn persoon te liggen en werd hij door de lidmaten ook wel als 'de eigentijdse Christus' gezien (Brand 2013, 402). Naarmate zijn apostolaat vorderde, werd zijn positie steeds verhevener en werd ook in het schriftelijk taalgebruik alles

wat op de apostel betrekking had met hoofdletters geschreven, ook de ik-vorm (Brand 2013, 429). Deze verhevenheid kwam onder andere tot uiting in het lied ‘Mijn God als Apostel’.⁹

Toen L. Slok in 1984 testamentair zijn zoon Jan Lambertus (roepnaam Berry) Slok (1984-2001) als opvolger aanwees, distantieerde deze zich vrijwel direct van de Christusnaam, waarbij hij aangaf dat zijn arbeidsnaam ‘apostel’ zou zijn. Hij stelde dat niet alleen de apostel, maar alle lidmaten verantwoordelijk zijn voor het uitdragen van de Christusgezindheid (Brand 2013, 522). Hierdoor begon het godsbeeld weer wat te veranderen, waarbij het accent van ‘God als apostel’ naar ‘God als Liefdemacht’ en ‘de goddelijke oorsprong van de mens’ verschoof. Aan het einde van zijn apostelperiode zei J.L. Slok dat het godsbeeld van Giordano Bruno hem inspireerde. Volgens Bruno is God de bron van alle leven en kan God als Liefdemacht zegenend aanwezig zijn in het intermenselijke verkeer. Bruno spreekt over het oneindige Ene dat als God zich in de wereld manifesteert (Slok 2011, 7).

Dick Riemers (apostel van 2001 tot 2011), als opvolger benoemd door J.L. Slok (voor het eerst bij leven in plaats van testamentair), wijzigde aan het einde van zijn apostolaat de doelstelling in de statuten van het Apostolisch Genootschap. Waar deze in 1997 nog luidde: ‘mensen te inspireren God te openbaren als Liefdemacht’, werd het in 2011: ‘Uitgaande van het geloof dat de scheppende levensmacht, God, als Liefdemacht in mensen nabij kan komen, stelt het genootschap zich ten doel mensen, en in het bijzonder lidmaten, te inspireren en te ondersteunen om dit geloof in denken en handelen tot uitdrukking te brengen en daarmee met anderen in liefde te werken aan een menswaardige wereld’ (Brand 2013, 600). In 2009 concludeerde socioloog Willem Hirs dat het geloof in een voortgaande schepping een centrale plaats heeft in het apostolische gedachtegoed (2009, 16).

Voor het mysterie van de schepping, de scheppingsmacht, gebruiken apostolischen onder meer de naam ‘God’, een codewoord voor de in alles werkzame scheppingskracht. De wondere scheppingsmacht ontvouwt zich als een goddelijke kracht in het leven en in de liefde die mensen scheppen (Hirs 2009, 17).

Onder de huidige apostel Albert (roepnaam Bert) Wiegman (apostel sinds 2011), verscheen in 2019 het boekje ‘Grondslag in Perspectief’. Hierin staat dat ‘als we het woord ‘God’ gebruiken, [...] we dat [doen] om een naam te geven aan dat wat ons overstijgt en ontroert om zo, binnen de menselijke werkelijkheid, ruimte te maken voor het onzegbare’ (Canten et al. 2019, 5).

Tot zover hoe historische bronnen het godsbeeld van het Apostolisch Genootschap schetsen door de tijd heen. Voor mij rest de vraag: in hoeverre komt het individuele godsbegrip van de lidmaten hiermee overeen? En hoe is hun godsbeeld volgens hen in hun leven veranderd? En hoe uniform is het godsbegrip van de lidmaten?

Methodologie

De data voor dit artikel zijn onderdeel van een grotere studie: mijn kwalitatieve promotieonderzoek naar individuele ervaringen en belevenissen van lidmaten van het Apostolisch Genootschap. Daarvoor heb ik in totaal 27 lidmaten geïnterviewd middels oral history-technieken, waarbij het levensverhaal van de geïnterviewden is opgetekend (Demeijer 2018, 271). Oral history houdt zich bezig “met de verhouding tussen de officiële geschiedenis zoals die in de boeken is vastgelegd en de individuele herinnering” (Thompson 2000, 6). Hierbij gaat het niet zozeer om het ontlocken van feitelijke data, maar juist om het zichtbaar maken van de manier waarop mensen zich dingen herinneren (Portelli 1992, 50). Voor het huidige artikel heb ik de data van 18 interviews gebruikt: 3 respondenten per sociale generatie (waarover hieronder meer). De focus ligt hierbij alleen op uitspraken over het godsbeeld.

De duur van de interviews varieerde van 1,5 tot 6 uur; zij werden allemaal afgenomen door de auteur bij de respondenten thuis¹⁰ tussen 2015 en 2018. Alle interviews zijn opgenomen, getranscribeerd, gecodeerd en geanalyseerd, waarbij gebruik is gemaakt van het softwareprogramma Atlas.ti. Aangezien alle respondenten geanonimiseerd zijn, zullen in dit artikel fictieve voornamen gebruikt worden, waarbij de namen van de oudste generatie met de A zullen beginnen, van de tweede generatie met een B, etc. Op die manier is het, als iemand wordt geciteerd, direct duidelijk welke generatie het betreft en of het een mannelijke of een vrouwelijke respondent is.

Generatietheorie

Bij het selecteren van mijn respondenten heb ik gebruik gemaakt van de sociale generatietheorie (Mannheim 1928). Deze stelt dat mensen die in dezelfde periode – van bijvoorbeeld 15 jaar – geboren zijn, zich kenmerken door gemeenschappelijke eigenschappen, omdat zij – doordat ze in dezelfde periode geboren zijn – zijn blootgesteld aan dezelfde maatschappelijke ontwikke-

lingen. Grondlegger van deze theorie, Karl Mannheim, benadrukt hierbij dat de invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op de sociale generaties niet steeds even sterk is. Het zijn vooral de gemeenschappelijke ervaringen die een groep mensen tijdens de zogenaamde formatieve periode meemaakt, als zij tussen de 15 en 25 jaar zijn,¹¹ die grote invloed hebben op het waarden- en normensysteem dat zij ontwikkelen. Henk Becker, die de sociale generatietheorie van Mannheim toepaste op de Nederlandse samenleving, stelt dat de leden van een sociale generatie dezelfde trendbreuken (zoals oorlogen, natuurrampen en economische crises) hebben ondergaan in hun formatieve periode en daarmee een zekere mate van eenheid hebben in sociaaleconomische kansen op de arbeidsmarkt (Becker 1992, 23). Becker onderscheidt zes verschillende sociale generaties: de Vooroorlogse Generatie (geboren tussen 1910 en 1930), de Stille Generatie (geboren tussen 1930 en 1945)¹², de Protestgeneratie (geboren tussen 1945 en 1955), de Verloren Generatie (geboren tussen 1955 en 1970), de Pragmatische Generatie (geboren tussen 1970 en 1985) en de Grenzeloze Generatie¹³ (geboren sinds 1985) (1992; 2008). Hieronder zal ik kort de verschillende trendbreuken van de verschillende sociale generaties weergeven en de gemeenschappelijke eigenschappen die aan de generaties worden toegekend.

De leden van de Vooroorlogse Generatie (1910-1930) maakten het uitbreken van de economische crisis in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog mee (Becker 1992, 33). Deze trendbreuken hebben ervoor gezorgd dat de leden van deze generatie een afkeer van sociale onrust, chaos en anarchie ontwikkelden (Becker 1992, 38). Deze sterk persoonlijkheidsvormende ervaringen zorgden voor enkele collectieve karaktertrekken van deze generatie, zoals soberheid, gezagsgetrouwheid en een strenge seksuele moraal (Righart 1995, 24-25).

De leden van de Stille Generatie (1930-1945) groeiden op tijdens of kort na de Tweede Wereldoorlog in een periode van schaarste, armoede en woningnood. Tijdens hun formatieve periode werden zij geconfronteerd met de nasleep van de oorlog en dienden zij hard te werken tijdens de wederopbouw (Spangenberg & Lampert 2009). Hierdoor kent deze generatie overwegend conventionele waarden, met een hoog arbeidsethos en een traditionele seksuele moraal (Becker 1992, 56). Deze generatie wordt 'stil' genoemd omdat de leden, anders dan de opvolgende Protestgeneratie, stil en trouw aan gezag bleven gedurende de rumoerige jaren zestig (Becker 1992, 53).

De leden van de Protestgeneratie (1945-1955) maakten tijdens hun formatieve periode de rijke jaren mee die voortvloeien uit de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, evenals de Koude Oorlog, de Vietnamoorlog, het begin van de ontzuiling en de invoering van de anticonceptiepil (Becker 1992, 71).

Door deze generatie ontstond de culturele revolutie, waarin gestreden werd voor gelijke rechten tussen man en vrouw, maar ook voor vrede en voor een beter milieu. Deze generatie benadrukt waarden zoals individuele vrijheid, zelfontwikkeling en zelfexpressie, maar ook voelt zij zich politiek betrokken en worden democratie en gelijkheid van macht en inkomen als kernwaarden gezien (Becker 1992, 89).

De leden van de Verloren Generatie (1955-1970) werden in hun formatieve periode geconfronteerd met de economische recessie van de jaren zeventig en tachtig die de jongeren het meest benadeelde (waardoor ze de naam 'verloren' kregen). Als gevolg hiervan heeft een groot deel van deze generatie veel tijd besteed aan educatie (Becker 1992, 96). De belangrijkste gemeenschappelijke deler voor deze generatie is de opkomst van de popmuziek en popcultuur (Becker 1992, 100). Deze generatie laat zich omschrijven als behoudend, onzeker en hunkerend naar sociale geborgenheid (Becker 1992, 97-98).

De leden van de Pragmatische Generatie (1970-1985) kregen tijdens hun formatieve jaren te maken met een stijgende economische groei, wat hun een gunstige startpositie gaf op de arbeidsmarkt. Zij maakten de val van de Berlijnse Muur en het einde van de Koude Oorlog mee (Stoffels 2006, 130). Zij groeiden als eersten op met pc's thuis en maakten de opkomst van email en internet mee. Net als voor de Verloren Generatie zijn persoonlijke ontwikkeling, individuele autonomie en persoonlijke vrijheid belangrijke waarden voor hen. De leden van deze generatie binden zich niet zo makkelijk, waardoor jobhoppen het vaste arbeidscontract langzaam vervangt (Stoffels 2006, 131).

De leden van de Grenzeloze Generatie (1985-2000) groeiden op in een commercieel informatietijdperk met elektronische schermen in de hoofdrol (Weiler 2004). Zij maakten de aanslag op de Twin Towers mee en werden geconfronteerd met de nasleep van de aanslag en de 'war on terror' die het tot gevolg had. Tijdens het betreden van de arbeidsmarkt kregen ze te maken met de gevolgen van de kredietcrisis van 2008. Anders dan voorgaande generaties, die zichzelf probeerden te bevrijden van autoriteit en bureaucratie, is deze generatie juist bezig om opnieuw verbinding te maken in een steeds meer complexe en diverse wereld (Boschma & Groen 2006).

Ondanks dat de generatietheorie veel navolging heeft gehad (en heeft) in de sociologie, organisatiekunde en marketing, is de theorie wetenschappelijk niet onomstreden (zie bijvoorbeeld: Aboim & Vasconcelos 2013; Foster 2013; Purhonen 2015; Timonen & Conlon 2015; White 2013; Pilcher 1994; Doorn 2002; Stoffels 2006). Critici zeggen dat de generatietheorie simplificeert en de complexiteit en heterogeniteit van een groep mensen niet in acht neemt.

Hierdoor zou het ook kunnen leiden tot ‘wishful thinking’, waarbij mensen in een bepaalde categorie (generatie) gestopt worden zonder dat ze daar eigenlijk in passen (Kertzer 1983, 128). Dit wordt ook wel aangeduid als *generationalism*, waarbij kenmerken van generaties vereenvoudigd en overdreven weergegeven worden (Purhonen 2015, 3).

Het is daarom belangrijk om aan te geven dat ik voor dit onderzoek geen gebruik maak van de generatietheorie – zoals vaak het geval is in de sociologie waar de theorie haar oorsprong kent – middels enquêtes of statistieken. Evenmin zal ik me richten op specifieke gedragingen of eigenschappen van een bepaalde sociale generatie. Ik heb daarentegen de theorie gebruikt om: 1) respondenten te selecteren en te groeperen; 2) context te geven aan hun persoonlijke ervaringen. Door de nadruk die de generatietheorie legt op het belang van de formatieve periode, op economische trendbreuken en op de sociaalculturele omstandigheden waarin leden van een generatie opgroeien en de arbeidsmarkt betreden, is het een bruikbaar instrument om beter inzicht te krijgen in de grotere context van een levensverhaal. Religieuze ervaringen en belevissen maken deel uit van dat levensverhaal. Het selecteren van respondenten op basis van de generatietheorie geeft dus niet alleen een sociaalhistorische context, maar het geeft ook een beeld van de interactie tussen individuele religieuze ervaringen en belevissen, maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen binnen een bepaalde religieuze gemeenschap – in dit geval het Apostolisch Genootschap. Anders gezegd: ik stel dat de levensverhalen en het religieus beleven van de geïnterviewde apostolischen niet goed begrepen kunnen worden als die niet worden gezien in de sociaal-economische, religieuze en specifiek apostolische context waarin de geïnterviewden zijn opgegroeid. Op die manier fungeert de generatietheorie als een decor waartegen de levensverhalen van de respondenten zich afspelen, wat ook wel een generationele lens genoemd kan worden (Demeijer & Stoffels 2019).

Godsbeeld van de verschillende respondenten – toen en nu

In deze sectie zal ik per sociale generatie ingaan op hoe de respondenten vroeger tegen God aankeken en/of hoe zij vandaag de dag tegen God aankijken. Sommige respondenten ervaren naar eigen zeggen geen verschil in hoe zij vroeger dachten over God en hoe zij dit vandaag de dag doen. In dat geval kan ik alleen het huidige godsbeeld weergeven.

Generatie 1 – De Vooroorlogse Generatie (1910-1930)

Aagje zegt dat zij vroeger, toen zij nog “heel klein” was, dacht dat God “bovenin de hemel zat”, maar dit beeld begon te veranderen tijdens de grote, landelijke bijeenkomst in het Goffertstadion te Nijmegen in 1949. Deze bijeenkomst, die ze zich nog goed kan herinneren, zorgde in haar beleving voor een grote verandering in haar denken over God. Aagje herinnert zich de letters in het gras en zegt dat zij toen beseftte dat zij er voor God was en niet andersom. “Niet dat God er voor ons was, nee, WIJ zijn er voor God!” Dit betekent voor haar dat de mens daarmee een verantwoordelijkheid heeft om de wereld een liefdevollere en vergevingsgezindere plek te maken. Als ik haar vraag hoe ze vandaag de dag zich tot het woord ‘God’ verhoudt, zegt ze dat het “een oud woord” is, maar dat ze het prima vindt dat het gebruikt wordt in het Apostolisch Genootschap:

Het is niet wat je zegt, maar wat voor betekenis geef je aan alles. Het gaat toch niet om dat woord? Helemaal niet. Het gaat erom: wat denk ik erbij? Wat voel ik erbij? Ja. En daarvoor mag God best blijven, als ie maar hier zit [wijst lachend op haar borst]. [...] Vanbinnen. (Aagje)

Met het gebaar dat ze maakt naar haar borst benadrukt ze dat God voor haar iets is wat in haar, in mensen zit, waarmee ze een niet-theïstisch godsbeeld beschrijft. Dit komt overeen met Anke die zegt: “Ik denk niet dat er ergens hier of daar een God zit die aan de touwtjes zit te trekken: ‘die wel en die niet.’” Als ik haar naar haar godsbeeld vraag, maakt ze een onderscheid tussen “echt gelovige mensen” en zichzelf:

Anke: Als God nou alles is, ik weet niet hoe ik 't nou uit moet drukken hoor, maar die echte gelovige mensen die zeggen: ‘Ja, God schiep de mens naar zijn gelijkenis, naar zijn beeld en gelijkenis.’ Dan denk ik: ‘nou, dan hoeven we ook niet ver te kijken. Als we dat in mekaar ontdekken, dat dat die Godsgezindheid is.’ [...] ik heb het nog, hoor, dat ik denk: ‘ik ga zogenaamd toch God niet bedanken.’ Maar dan bedank ik die mensen die mij zo geholpen hebben!

FD: Ja, ja. Dus meer de God in de mens?

Anke: Dat bedoel ik.

Voor haar is God iets wat tussen mensen plaats vindt en wat mensen met elkaar tot gestalte kunnen brengen, en ziet zij God niet als een actief sturende kracht.

Als ik naar het godsbeeld van Aart vraag, haalt hij een dienst aan van L. Slok nog voordat deze apostel werd, tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog:

Ik weet nog goed dat hij uitlegde wat de uitdrukking was: ‘God is alles in allen’. Er is geen onderscheid tussen de schepping en God, er is geen onderscheid tussen mens en God. Dat is het dualisme, dat is een heel verkeerd, oud godsbeeld. [...] Dat is de verwijdering die aangebracht is tussen God en mens, tussen God en schepping. Die bestaat helemaal niet! Die God is er niet, die buiten de schepping staat. Hij is aanwezig in alles wat groeit, in alles wat leeft, in alles wat je mee kan maken. [...] Ik heb dat beschouwd als uitgangspunt voor mijn apostolisch zijn. En eigenlijk, in een bepaald opzicht, denk ik nog terug en precies zo, zoals hij dat die avond beschreef. (Aart)

Uit deze quote van Aart blijkt dat L. Slok in deze dienst geen theïstisch, maar eerder een panentheïstisch godsbeeld beschreef: God is immanent in het gehele universum en God is de drijvende en scheppende kracht daarvan. Dit maakte een grote en blijvende indruk op Aart: voor hem is zijn godsbeeld sinds deze dienst halverwege de jaren veertig hetzelfde gebleven.

Generatie 2 – De Stille Generatie (1930-1945)

Bodile vertelt dat toen zij een klein meisje was, er nog geloofd werd dat God “in de hemel woonde”. Ze zegt hierover dat het “natuurlijk een heel andere denkwereld” was. Toen ze twee jaar oud was, overleed haar opa. Haar moeder vertelde haar dat ze opa later terug zou zien, na haar overlijden. Maar als kind ontdekte Bodile dat ze groeide en veranderde, waardoor ze zich begon af te vragen of haar opa haar nog wel kon herkennen:

Dat is mijn eerste wankele schrede op het gebied van niet geloven geweest. Want we zouden opa dus later terugzien en ik merkte dat ik veranderde. Want dan zeiden ze: ‘wat word jij een grote meid!’. Dus ik merkte dat ik veranderde, ik denk: dan kan opa nooit meer weten wie ik was, als ik doodga. Dus dat heeft mij – twee jaar, hè – toen al beziggehouden met het feit dat dat niet kon. [...] Mijn moeder is gek geworden van me, want dan zei ik: “dat kan toch niet, mama, dat kon toch helemaal niet?” Ik heb mijn moeder gek gezeurd, echt, ja. [...] Ja, en over God natuurlijk, hè, want ja, die woonde in de hemel en ja, weet ik veel wat allemaal. Dan zei ik: “dat kan helemaal niet”. Voor mij kon het gewoon niet. (Bodile)

Uit dit fragment blijkt dat Bodile nooit een theïstisch godsbeeld gehad heeft, ondanks dat haar ouders dat eind jaren dertig nog wel hadden. Als ik haar vraag

hoe ze vandaag de dag tegen God aankijkt, zegt ze dat ze “daar totaal geen beeld bij” heeft. Daarom vindt ze het lastig om het woord God te gebruiken.

Barbara vertelt dat haar godsbeeld niet veranderd is, maar dat het “wel een andere plek” heeft gekregen. Ze kan zich nog herinneren dat ze thuis een katholiek dienstmeisje hadden dat altijd een Bijbeltje bij zich droeg waar een plaatje van God in stond. Regelmatig vroeg ze aan haar of ze God mocht zien “en dan haalde ze het weer tevoorschijn en dan keek ik weer naar God en dan wist ik weer wie God was”. Ze zegt nu dat ze dat beeld, van een oude man met een baard, “kinderlijk geloof” vindt. Als ik haar vraag wat haar godsbeeld vandaag de dag is, zegt ze:

Als je nou echt je in de natuur verdiept, hè? Nu doe ik dat niet altijd, maar je leest soms weleens dingen of je ziet soms weleens dingen dat je denkt: als je nou niet in een God zou geloven... Nou geloof je in God, dat kan niet anders! Dat moet een, een macht zijn, hè, die dit allemaal geschapen heeft. Dat is niet iemand, maar dat is geworden, hè? En dat is aanbiddeijk, hè? Ik zit nou heel veel thuis en dan zie ik die boom [wijst naar buiten] en wat er allemaal gebeurt in die boom! Je ziet de vogels en je ziet de bloemen eraan komen, met die rare bladeren, en dan zit er weer een Vlaamse gaai in en dan weer een ekster en nou, dat... Ik bedoel, dus zo'n simpele boom, dat is op zich al een wonder. En dat ie ons zuurstof geeft, en dat ie... [...] Nou ja, die dingen, hè? Dat is mijn religieus gevoel. Niet een God of zo of iemand, nee, dat heb ik niet. (Barbara)

Het lijkt er dus op alsof het godsbeeld van Barbara wel veranderd is: ze beschrijft dat ze als kind een persoonlijk, theïstisch godsbeeld had, terwijl ze God vandaag de dag als een scheppende macht ziet, wat ze vooral ervaart in de natuur. Verderop in het interview merkt ze op dat ten tijde van apostel L. Slok de verantwoordelijkheid voor haar gevoel meer bij de apostel lag. Ze zegt dat ze erg tegen hem opkeek en dat “het wel heel erg van hem af hing”. Vandaag de dag is de verantwoordelijkheid voor het eigen handelen meer bij de lidmaten zelf komen te liggen. Voor Bas is dit ongeveer net zo:

Vroeger was het godsbeeld veel meer de apostel, en nu zie ik een veel grotere lijn. Wat de apostel [Wiegman] drie weken terug zei: “Die na mij komt, zal grotere dingen doen”. Dat kan wel helemaal zonder het genootschap zijn, wat ik natuurlijk niet hoop, begrijp me goed, maar dat er een opgang in de samenleving is, ja. En dat is mijn godsbeeld. Ik kijk ook naar de natuur, dan zeg ik: “dat is mijn God ook”. Als ik bloemen zie... Ik zag vanmorgen alweer krokusjes, dat vind ik het wonder waarvan ik ook zeg: ‘dat er bloemen zijn, dat er vogels¹⁴ zijn, en zo’. Dat ervaar ik

ook als God. Dat is mijn God van tegenwoordig. Maar ook de mens, hoor. De mens is ook een onderdeel daarvan, uiteraard. (Bas)

Waar Barbara haar godsbeeld meer omschrijft als scheppende kracht en natuur, wordt in dit fragment duidelijk dat Bas God als scheppingskracht en als mens ziet.

Generatie 3 – De Protestgeneratie (1945-1955)

Charlotte vond het vroeger vaak lastig om aan anderen uit te leggen wat het Apostolisch Genootschap is. Dit verklaart zij enerzijds doordat het niet zo bekend was, maar anderzijds ook “omdat je dat godsbegrip niet duidelijk hebt”.

Ik vertelde daar gewoon wat toen algemeen gebruikelijk was, namelijk wat ik ook zelf vond, dat voor ons God geen mannetje was, zo'n soort verhaal, geen persoon. [...] Maar dan was het probleem altijd, ehm, dat degene die tegen mij sprak, wel een vaste catechismus had. God is dit en dan kon er ook een ander antwoord bij, of Heilige Maria, heel die liturgie en wat is dat voor jullie... Kortom, [...] in de catechismus van de kerken hebben ze duidelijk vragen en antwoorden en daar leer je ook voor, voor de belijdenis en zo, en dat hadden wij niet, dus wat krijg je dan? Dat degene waarmee je in overleg gaat, een duidelijk beeld heeft, en ik heb een ander beeld. (Charlotte)

In dit fragment omschrijft ze haar worsteling om haar niet-theïstische godsbeeld aan anderen uit te leggen. Ondanks dat dit godsbegrip in haar beleving afwijkt van dat van andere gelovigen, vindt ze wel dat zij haar eigen beeld bij God mag hebben. Niet alleen buiten het Apostolisch Genootschap, maar ook binnenin het genootschap ervaart zij verschillende opvattingen over God. Ze filosofeert hier echter graag over en heeft het idee dat ze vandaag de dag betere ‘tools’ heeft om uit te leggen wat zij eronder verstaat.

Christiaan heeft het lastig gehad met het woord God. Dit had voor hem, net als voor Charlotte, vooral te maken met het beeld dat anderen in zijn opvatting over God hebben:

Christiaan: Ik kwam in een periode terecht en ik dacht: ja, God, ja, kijk, als je het woord ‘God’ tegen je buurman zegt, dan heeft hij daar gelijk een beeld van.

FD: Ja, en dat is een ander beeld dan wat u heeft?

Christiaan: Absoluut.

Daarnaast merkt hij op dat het woord God steeds minder gebruikt wordt in het Apostolisch Genootschap, wat hij overigens niet erg vindt. Voor hem is de manier waarop er binnen het Apostolisch Genootschap aan God gerefereerd wordt, niet hetzelfde als hoe hij God ervaart.

Ja, dus dat is mijn visie dus over God, die macht in je, die dus de mogelijkheid geeft aan jou om steeds, om het menszijn, de medemenselijkheid en de liefde, met de generatie te laten groeien. [...] Dus God is mijn ziel, mijn ziel is God. [...] Kijk, en in het apostolische werk wordt er toch nog steeds echt een beetje anders... Nee, er is ook nog iets buiten ons, laat ik het zo zeggen, hè? Ik... Kijk, je kunt wel zeggen van: die boom die groeit en er komen blaadjes aan en... Ja, dat is voor mij natuur. Het goddelijke heeft... Voor mij heeft het goddelijke alleen maar met mensen te maken. [...] Voor mij is... God kan niet bestaan zonder mensen. (Christiaan)

Voor Christiaan is God iets wat alleen intermenselijk is, wat te maken heeft met de ziel en met een Liefdemacht. Anders dan wat volgens hem het beeld van het Apostolisch Genootschap is, gelooft hij niet in God als een schepende kracht.

Cornelis vindt het belangrijk dat het woord God gebruikt wordt in het Apostolisch Genootschap, "want het gaat om onze ziel, ons gevoel, onze geest". Hierbij refereert hij, anders dan Christiaan, ook naar de scheppende kracht van God.

Ik noem het wel mijn godsbegrip [...], ik geloof wel in God, maar mijn godsbeeld is dus enorm omvattend en dat wat ik niet... Ik kan nergens leven in geven, ik kan een blaadje niet doen bloeien, ik kan een kind niet doen groeien, en dat... ergens de geest in blazen, dat noem ik God. (Cornelis)

Generatie 4 – De Verloren Generatie (1955-1970)

Daphne vertelt dat zij vroeger dacht dat er in het Apostolisch Genootschap niet zozeer in God geloofd werd, maar meer in de daden van Jezus van Nazareth. Hierbij ging het voor haar gevoel niet, zoals bijvoorbeeld in de katholieke kerk, om het vereren van Jezus, maar "meer om wat hij deed", waarbij er een grote nadruk lag op de apostel:

Ik had als kind het idee dat wij niet in God geloofden en het is me ook nog steeds niet helemaal duidelijk of we dat toen wel of niet deden. Als je hele oude weekbrieven terugpakt, dan staat het er wel in, maar op kringen¹⁵ en zo werd daar niet echt over gesproken. Het was altijd gericht op de apostel. Dus ik had niet heel sterk het

idee dat wij in God geloofden als kind. Ik had meer... Ik had echt het gevoel... [...] dat wij geloven in wat Jezus deed en dat wij dat eigenlijk nu door willen zetten, zo keek ik er als kind tegenaan. (Daphne)

Ze heeft het idee dat er vandaag de dag vaker over God wordt gesproken in de dienst dan toen zij jong was. Dat vindt ze niet erg, maar ze geeft aan niet in God te geloven. Als ik haar vraag of ze zichzelf een atheïst zou noemen, zegt ze dat ze dat nu ook weer niet zou doen. Haar godsbeeld “komt wel heel dichtbij wat ons godsbeeld in ons Werk is”, waarbij ze opmerkt dat ze begrijpt dat men het “op de een of andere manier een naam” moet geven, maar ze gelooft zelf “niet dat er een kracht of een macht is die de schepping heeft doen ontstaan”.

Desiree heeft, naar eigen zeggen, anders dan de generatie voor haar, “nooit tegen God aangekeken als een mannetje of een macht”. Ze vertelt dat ze altijd geworsteld heeft met het woord God, omdat het woord in haar optiek verwar- ring scheidt. Wat haar betreft mag het woord dan ook helemaal verdwijnen:

Het woord God komt van oorsprong van het christendom die daar een andere be- tekenis aan verbinden. Wat ik wel merk, ook in de gesprekken met mijn gelovige collega's, dat ook zij niet meer denken aan een persoon, dat zij niet meer de man met de baard op een wolk zien, maar dat zij ook beseffen dat het ook een Levens- kracht is, een Levensmacht, en welke vorm die dan heeft... Wat ik daar dan weer lastig aan vind, is dat zij denken dat die Levensvorm of die Levenskracht wel kan beslissen, [...] die over ons kan bestieren, die beslist of wij in de hemel komen of in de hel. Ja, nee, dat... Nee. Dat is natuurlijk iets wat ik totaal niet, eh... aanhang en ook niet... Maar het, ja. Het verwondering voelen voor alles wat leeft en bloeit en groeit en het niet weten hoe dat kan... (Desiree)

Dirk merkt op dat ten tijde van L. Slok de apostel centraal stond, wat veran- derde toen J.L. Slok apostel werd:

Je had natuurlijk ook dat ‘God in alles en in allen’,¹⁶ dus dat pantheïstische, maar daar werd nog iets aan toegevoegd van, eh... dat je het in jezelf... dat het antwoord niet meer van de verhoging¹⁷ kwam, zeg maar. Dat is ook in die tijd een beetje om- gedraaid. Dat is natuurlijk ook een van die grote veranderingen wel geweest. Dus dat heeft allemaal zo meegespeeld, dat je dan ook zelf gedwongen wordt om zelf op zoek te gaan, maar dat werd daardoor ook wel zo dat iedereen een beetje zijn eigen richting opgaat. (Dirk)

Doordat de apostel ten tijde van J.L. Slok minder centraal kwam te staan, ontstond er volgens Dirk meer pluriformiteit in de opvattingen over het godsbeeld.

Generatie 5 – De Pragmatische Generatie (1970-1985)

Emma vertelt dat zij als kind worstelde om het niet-theïstische godsbeeld van het Apostolisch Genootschap aan anderen uit te leggen:

Ik vond het vroeger heel erg moeilijk, omdat we zaten op een katholieke basisschool en dat ging natuurlijk over een God die toch wel daarboven ja, bestond. En als je er niet in geloofde, dan ging je misschien niet naar de hemel en ik vond dat zelf... Ik geloofde daar niet in, want bij het Apostolisch Genootschap geloofden we daar op die manier sowieso niet echt in en... maar ik vond dat heel moeilijk om te zeggen en toen had ooit iemand gezegd van: “ja, God is dan eigenlijk meer dat je... Als er een bloem groeit, dat is dan eigenlijk God” of zoiets. Maar dat had ik veel te letterlijk genomen, dus als mensen zeiden van: “ja, maar hoe geloof je dan in God?”, dan zei ik: “ja, nou ja, als er een bloem...”. (Emma)

Vandaag de dag ziet ze God als scheppingskracht:

We vinden het soms gewoon, maar dat het gewoon groeit en bloeit, maar ook dat wat tussen mensen kan ontstaan wat je niet altijd kan benoemen, dat je dat ook gewoon maar God noemt, denk ik, omdat je het gewoon niet anders kan benoemen, maar dat het wel iets heel moois is. (Emma)

Voor Emma is haar huidige godsbeeld dus zowel scheppingskracht als iets intermenselijks. Voor Eric is het vooral dat laatste, waarbij hij apostel Van Oosbree aanhaalt:

Hij zei altijd: “God komt naderbij middels mensen”, zoiets, in die oude woorden natuurlijk, hè? Maar je kunt God alleen maar ontmoeten middels mensen, door mensen en dat is denk ik zijn boodschap, dat... Mooi en aardig, al die Bijbel en al die dingen, maar het moet van jou komen, het moet uit jou komen, jij moet het zien. Ja, hij heeft vaak zo'n voorbeeld gebruikt, als je verzuipt in het water, dan kan je tot God bidden, maar een mens moet je eruit halen, toch? (Eric)

Voor hem is dit nog steeds zoals hij vandaag de dag tegen God aankijkt.

Evert vindt het “prima” dat het woord God gebruikt wordt in het Apostolisch Genootschap zolang men onder elkaar is, omdat het dan duidelijk is wat

ermee bedoeld wordt. “Maar op het moment dat je diensten gaat openstellen, mensen van buiten gaat vragen, kan je het er ook nog over hebben, maar moet je wel goed gaan uitleggen wat je daar dan mee bedoelt.” Volgens hem vraagt het immers “best wel veel uitleg voor een buitenstaander”. Wat hem betreft zou het woord dan ook mogen komen te vervallen, ondanks dat hij weet dat er apostolischen zijn die veel waarde aan het woord God hechten. “Soms is het ook wel makkelijk om het te benoemen op die manier, want anders moet je het een andere naam geven.” Een andere naam zou volgens hem als voordeel hebben dat het misschien wat concreter wordt dan dat nu het geval is.

Generatie 6 – De Grenzeloze Generatie (geboren sinds 1985)

Floris twijfelt over wat zijn godsbeeld is en hoe belangrijk God voor hem is:

Het woord is niet echt belangrijk voor mij, ik gebruik het ook eigenlijk niet, ik heb het ook nooit over God eigenlijk, maar het godsbeeld wat ik heb is meer... Ja, heb ik echt een godsbeeld vraag ik me af? Ik vind het wel een mooi idee dat God in iedereen zit misschien, dat vind ik op zich wel een mooi beeld, dat iedereen in die zin is natuurlijk uniek en mooi, maar ja, daar houdt het ook wel een beetje op, het godsbeeld wat ik heb. Ja, ik... Ik heb niet echt een godsbeeld, nee. (Floris)

Femke heeft geen theïstisch godsbeeld, maar ziet God als een verbindende kracht tussen mensen:

Ik geloof zelf niet in een God die dus inderdaad een al heersende kracht is die aan de touwtjes trekt of die zegt van: oh oké, nu gaat dit gebeuren in jouw leven, want je hebt het verdiend op die manier of zo, dat vind ik niet, maar elke keer als bij ons het woord God wordt gebruikt, dan kan ik me dat beter inbeelden als een soort verbindende kracht tussen de mensen. Dus ja, de liefde voor mensen, tussen mensen en niet alleen mensen, ook gewoon dieren en de hele wereld en ja, gewoon alles wat er is. (Femke)

Net als Femke vertelt Fiona eerst waar ze niet in gelooft als ik haar naar haar godsbeeld vraag:

[Ik kijk niet tegen God aan] als zijnde een heel erg traditionele God, als iemand die vanuit de hemel de boel bestuurt en ik denk ook niet dat ik zozeer dus in een God geloof zoals het beeld van een God bestaat, denk ik. Meer dat ik het zoek in het wonder van het leven, in het bestaan zelf, dat het een wonder is dat we er zijn en dat we er met elkaar iets moois van moeten maken. (Fiona)

In dit fragment maakt Fiona duidelijk dat ze geen theïstisch godsbeeld heeft, maar dat het voor haar meer de verwondering voor het leven omvat. Daarnaast beschrijft ze in dit fragment ook een gevoel van een opdracht, wat naar voren komt in wat ze zegt dat “we er met elkaar iets moois van moeten maken”.

Conclusie

Dit artikel behandelt de ontwikkelingen van het godsbeeld van het Apostolisch Genootschap, gezien vanuit geselecteerde uitspraken van 18 door mij geïnterviewde lidmaten. Vanuit de gepresenteerde tekstfragmenten wordt duidelijk dat geen van de geïnterviewden momenteel een persoonlijk, theïstisch godsbeeld heeft, alhoewel dit voor sommigen van de oudste generaties vroeger wel zo was. Anderen geven aan dat hun godsbeeld niet veranderd is. Sommigen zien God vandaag de dag als scheppingskracht, wat voor hen vooral tot uiting komt in (de schoonheid van) de natuur, of in het wonder van het leven. Anderen zien God meer als iets intermenselijks, als iets wat alleen tussen mensen plaats kan vinden. Er zijn ook respondenten die deze twee opvattingen combineren, die zowel ‘God als Scheppingskracht’ als ‘God als Liefdemacht’ ervaren. Daarnaast valt op dat er ook respondenten zijn die het woord God liever helemaal niet zouden gebruiken. In veel gevallen komt dit doordat ze het moeilijk vinden om het over God te hebben met niet-apostolischen. Meerdere respondenten hebben het idee dat niet-apostolischen een meer traditioneel godsbeeld hebben, wat het voor hen lastig maakt om erover te spreken. Voor sommigen is dat een reden om het woord God liever helemaal niet meer te bezigen.

Als we met een generationele lens naar de bevindingen kijken, valt op dat bij de Vooroorlogse Generatie (1910-1930) twee van de drie respondenten aangeven dat de verandering in hun godsbeeld volgens hen teweeggebracht is door apostel L. Slok. Voor Aart gebeurde dat tijdens een dienst van L. Slok nog voordat hij officieel tot apostel geroepen werd. In deze dienst zette L. Slok zijn godsbeeld uiteen, wat een blijvende indruk op hem maakte en bepalend was voor hoe hij zelf tegen God aan zou gaan kijken. Voor Aagje kwam de omslag tijdens de bijeenkomst in het Goffertstadion, waar L. Slok zijn nieuwe godsbeeld tot uiting bracht. In beide gevallen had apostel L. Slok een grote invloed op hun godsbeeld. Bij de Stille Generatie (1930-1945) zien we dat zowel Barbara als Bas benoemen dat het godsbeeld ten tijde van L. Slok meer de apostel zelf was en dat er veel verantwoordelijkheid bij hem lag. Aangezien dit vandaag de dag niet meer zo is, heeft het godsbeeld volgens hen een andere

plaats gekregen. Bij de Protestgeneratie (1945-1955) zien we voor het eerst dat de respondenten aangeven dat ze ‘God’ een lastig woord vinden en dat ze het als moeilijk ervaren om aan de buitenwereld te communiceren wat hun godsbeeld inhoudt. Zowel voor Charlotte als voor Christiaan is dit een thema. Dit zien we ook terug bij Desiree van de Verloren Generatie (1955-1970). Daphne en Dirk geven allebei aan dat de apostel vroeger centraal stond en op zijn rol en postie sterk de nadruk lag. Doordat dit veranderd is, is er volgens Dirk meer pluriformiteit in de opvattingen over het godsbeeld. Net als Charlotte en Christiaan van de Protestgeneratie, geven ook Emma en Evert van de Pragmatische Generatie (1970-1985) allebei aan dat ze het moeilijk vinden om het woord God uit te leggen aan anderen. Eric haalt als enige respondent apostel Van Oosbree aan als hij over zijn godsbeeld spreekt. Opvallend genoeg komt bij de Grenzeloze Generatie (1985-2000) zowel de invloed van de apostel op het godsbeeld als de complexiteit van het woord ‘God’ ten aanzien van de buitenwereld niet ter sprake.

Hoewel het opvalt dat de oudste twee generaties, anders dan de andere generaties, direct naar apostel L. Slok refereren als ze over hun godsbeeld spreken, zijn de aantallen vanwege de kwalitatieve aard van dit onderzoek te klein om aan deze generationele observatie conclusies te verbinden. Zoals Manfred Horstmanshoff observeert, telt het “genootschap gelovigen, die God missen als hij in een dienst niet genoemd wordt, vrijdenkers die God kunnen missen als kiespijn, en agnosten die menen dat je geen oordeel kunt uitspreken over het al dan niet bestaan van God” (Horstmanshoff 2011, 55). Dit beeld komt overeen met de empirische data die ik in dit artikel presenteer.

Noten

- 1 Met vier gemeenschappen buiten Nederland.
- 2 Tot april 2015 was de spelling ‘Het Apostolisch Genootschap’, met een hoofdletter ‘H’. In april 2015 werd een nieuw logo van het Apostolisch Genootschap geïntroduceerd, waarbij het lidwoord ‘Het’ is komen te vervallen (en het daarmee minder exclusief is gemaakt) (zie Donders-Lindeboom 2015, 4).
- 3 Brand, B, (2013), *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011*, Delft: Eburon.
- 4 Omstreeks 1830 ontstond er in Groot-Brittannië een apostolische opwekkingsbeweging onder leiding van Edward Irving, theoloog en predikant bij de Presbyteriaanse Schotse Kerk en Henry Drummond, bankier uit Londen en gelieerd aan de Anglicaanse kerk. Deze beweging werd gekenmerkt door de verwachting van de spoedige terugkomst van de Heer (Tang 1982, 19).
- 5 Deze was in 1902 zo gaan heten nadat zij zich had afgescheiden van de Hersteld(e) Apostolische Zendingkerk. Zie: Brand 2013, 162.

- 6 Met 'roeping' wordt in apostolische context bedoeld dat iemand tot apostel 'geroepen' wordt Horstmanshoff, M. (2011), *Bewogen woorden: Klein Apostolisch woordenboek*, Baarn, 90-92.
- 7 Landelijk gezien verloor Slok slechts 11,4 procent van de leden, al verschilde dit percentage sterk per district. In Groningen en Limburg bijvoorbeeld ging meer dan de helft van de leden met de door de stamapostel aangewezen opvolger apostel J. Jochems mee, terwijl in de districten Rotterdam-Den Haag, 't Gooi en Twente de percentages die apostel Jochems volgden nog niet boven de 2 procent uitkwamen (Brand 2013, 353).
- 8 Dit hield onder andere in dat Slok en zijn volgelingen alle eigendommen kwijtraakten. Dit waren 69 kerkgebouwen, het geldelijk vermogen en de inventaris (ibidem, 353 en 376).
- 9 Zie voor de tekst van dit lied de liederenbundel van Het Apostolisch Genootschap, Baarn 1973.
- 10 Eén van de in totaal 27 respondenten werd niet thuis maar op de werkplek geïnterviewd.
- 11 Henk Becker trekt de formatieve periode iets breder dan Karl Mannheim. Becker begint met het tiende levensjaar en laat deze doorlopen tot het vijftienvigste (Becker 1992, 23) en later zelfs tot het dertigste levensjaar (Becker 2008, 207).
- 12 Aanvankelijk onderscheidde Becker de ligging van de generaties iets anders. In zijn bekende publicatie uit 1992, 'Generaties en hun kansen', liep de Stille Generatie van 1930-1940, de Protestgeneratie van 1940-1955 en de Verloren Generatie van 1955-1970. In latere publicaties paste hij de historische ligging van twee van deze sociale generaties aan: de vijf jaar Tweede Wereld Oorlog werd aan de Stille Generatie gekoppeld in plaats van aan de Protestgeneratie waarbij de Stille Generatie dus van 1930-1945 gedefinieerd werd en de Protestgeneratie van 1945-1955 (zie bijvoorbeeld Becker 1997; 2008). Voor dit onderzoek is de latere definiëring gehanteerd.
- 13 Becker baseerde zich bij de definiëring van de laatste generatie op het werk van Aart Bontekoning (2007), die de term 'Screenagers' hanteert voor de generatie geboren tussen 1985 en 2000. Aangezien deze term nooit helemaal is ingeburgerd, gebruik ik de iets bekendere term 'Grenzeloze Generatie'.
- 14 Bas refereert in deze quote aan een afbeelding met tekst gemaakt door Jan Zandstra die in het apostolische magazine *De Stroom* van februari 2000 verscheen. De tekst op deze afbeelding luidt:

Dat er vogels zijn...
 Dat er planten zijn...
 Dat er dieren zijn...
 Dat er steeds weer bloemen bloeien...
 Dat er zeeën zijn
 Met eeuwige golven...
 Dat de zon er is die ons precies genoeg warmte geeft...
 Dat 't af en toe regent en dat er soms ijs is...
 Dat er zwaartekracht is en elektriciteit...
 Dat er toeval is...
 Dat spinnen zulke mooie webben spinnen...
 Dat er zoveel sterren zijn...
 Dat jij en ik er zijn...
 Dat we kunnen spreken, zien luisteren, muziek maken, van elkaar kunnen houden en wel één minuut op een been kunnen staan...

Dat komt allemaal door iets wat niemand mij kan uitleggen, maar wat er altijd is geweest en wat er ook altijd wel zal blijven, wat ik totaal niet begrijp en wat ik heel eerbiedig God noem.

- 15 Daphne verwijst in deze quote naar de kring, waarmee ze de (wekelijkse) samenkomsten van de apostolische jeugd bedoelt. Voor de jaren zeventig heette dit de kleine catechisatie.
- 16 'God in alles en in allen', wat Dirk in dit tekstfragment aanhaalt, is tevens een koorlied van het Apostolisch Genootschap. Zie koorlied 40 in: *Liederbundel van het Apostolisch Genootschap* (Baarn 1984) 46.
- 17 Tijdens een apostolische dienst staan voorgangers normaliter op de verhoging, achter de dientafel. Het woord 'verhoging' betekent in apostolische context over het algemeen veel meer dan slechts deze verhoogde spreekplek. Dat het 'van de verhoging kwam' betekende dat het 'van de apostel' kwam, dus dat het een gezaghebbende en religieuze lading had. Zie: Horstmanshoff 2011, 106-108.

Literatuur

Aboim, S. & P. Vasconcelos (2013),

From political to social generations: A critical reappraisal of Mannheim's classical approach, in: *European Journal of Social Theory*, 17 (2), 165-183.

Becker, H.A. (1992),

Generaties en hun kansen, Amsterdam: Meulenhoff.

Becker, H.A. (2008),

Karl Mannheims "Problem der Generationen" – 80 Jahre danach, in: *Zeitschrift für Familienforschung*, 20 (2), 203-221.

Bontekoning, A. C. (2007),

Generaties in organisaties: Een onderzoek naar generatieverschillen en de effecten daarvan op de ontwikkeling van organisaties, Ridderkerk: Labyrint Publications.

Bremmer, J. N. (2005),

Van Zendelingen, Zuilen en Zapreligie: Tweehonderd jaar godsdienst in Nederland en Het Apostolisch Genootschap, Zevende J.H. van Oosbreelezing, Delft: Uitgeverij Eburon.

Brand, B. (2013),

Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011, Delft: Uitgeverij Eburon.

Canten, H., W. Hamberg, I. Meester & D. de Vos (2019),

Grondslag in perspectief, Baarn: Het Apostolisch Genootschap.

Demeijer, F.A. (2018),

De kracht van oral history. Interviews met vier leden van het Apostolisch Genootschap, in: *Skript Historisch Tijdschrift*, 40 (4), 270-284.

- Demeijer, F.A. & H.C. Stoffels (2019),
 Social generation as a lens: A qualitative take on generational theory, in: *Fieldwork in Religion*, 14 (1), 43-69.
- Doorn, J. A. A. van (2002),
Gevangen in de tijd: Over generaties en hun geschiedenis, Amsterdam: Boom.
- Donders-Lindeboom (2015),
 Veelgestelde vragen, in: *Zichtbaar in beweging*, (2), 4-5.
- Foster, K. (2013),
 Generation and discourse in working life stories, in: *British Journal of Sociology*, 64 (2), 195-215.
- Het Apostolisch Genootschap (2019),
 Apostolisch Genootschap: Over ons (2019 20 september). Geraadpleegd van: <https://www.apgen.nl/over-ons/>.
- Hirs, W. (2009).
Alom Schepping, Het Apostolisch Genootschap: Baarn.
- Horstmanshoff, M. (2011),
Bewogen woorden. Klein apostolisch woordenboek, Het Apostolisch Genootschap: Baarn.
- Kertzer, D. I. (1983),
 Generation as a sociological problem, in: *Annual Review of Sociology*, 9 (1), 125-149.
- Mannheim. K. ([1927] 1952),
 The problem of generations, in: Kecskemeti, P. (ed.) *Essays on the Sociology of Knowledge*. Londen en New York: Routledge and Kegan Paul, 276-322.
- Oosbree, J.H. van (1936),
Fundamentele Grondslagen des Geloofs van de Hersteld Apostolische Zending-gemeente in de Eenheid der Apostelen in Nederland en Koloniën, Amsterdam.
- Pilcher, J. (1994),
 Mannheim's sociology of generations: An undervalued legacy, in: *The British Journal of Sociology*, 45 (3), 481-495.
- Portelli, A. (1992),
The Death of Luigi Trastulli: Form and Meaning in Oral History, New York: State University of New York Press.
- Purhonen, S. (2015),
 Generations on paper: Bourdieu and the critique of 'generationalism', in: *Social Science Information*, 55 (1), 1-21.
- Righart, H. (1995),
De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict, Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.

- Spangenberg, F. & M. Lampert (2009),
De grenzeloze generatie: en de onstuitbare opmars van de BV ik, Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Slok, J. L. (2011),
Giordano Bruno: De filosoof die geen theoloog wilde zijn. Gepubliceerd op de website van de Van Oosbreestichting. Geraadpleegd van: <https://www.vanoosbreestichting.nl/contentassets/482fofoebc794c61bd19de3cce28ee6f/11.2--slok-bruno.pdf>
- Stoffels, H. C. (2006),
Nieuwkomers en nazaten, in: *Religie & Samenleving*, 1 (3), 121-139.
- Tang, M.J. (1982),
Het Apostolische Werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland, 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum.
- Thompson, P. (2000),
The Voice of the Past: Oral History, Oxford: Oxford University Press.
- Tillema, E. J. (2013),
Dé vrijzinnigheid, Brave New Books.
- Timonen, V. & C. Conlon (2015),
Beyond Mannheim: Conceptualising how people 'talk' and 'do' generations in contemporary society, in: *Advances in Life Course Research*, 24, 1-9.
- Weiler, A. (2004),
Information-Seeking Behavior in Generation Y Students: Motivation, Critical Thinking, and Learning Theory, in: *The Journal of Academic Librarianship*, 31 (1), 46-53.
- White, J. (2013),
Thinking generations, in: *British Journal of Sociology*, 64 (2), 216-247.